

ERDÉLYI IRODALMI SZEMLE

TUDOMÁNYOS ÉS KRITIKAI FOLYÓIRAT

Alapította: Dr. Borbély István és Kovács Kálmán

Megjelenik negyedévenként:
március, június, szeptember
és december 15-én.
Előfizetési díja egész évre: 250 lej,
100,000 magyar K, 50 cseh K, 100 dinár.

Felelős szerkesztő:

Dr. GYÖRGY LAJOS

Szerkesztőség és kiadóhivatal:
Cluj—Kolozsvár, Strada Baron L. Pop
(v. Brassai-u.) 5. szám.
Kiadó tulajd.: Minerva R.-T. Kolozsvár
Kiadóhivatali igazgató: Petres Kálmán

GYULAI PÁL.

Mély megilletődéssel veszem ajkamra azt a nevet¹, mely időben s térben távozván, immár egy éltető eszmévé finomult. A józanság és világosság, élesség és következetesség, megingathatlan erkölcsi komolyság és metsző gúny, a multnak megbecsülése és a jövőben való hit, imponáló nyugalom és harcos készség, — egyszerűen a magyar temperamentum és magyar ész minden jelessége egyesült benne. Bár kortársai közül nem mérhető Toldy-val az irodalom történetének ismeretében, nem bírt Erdélyi filozófiai alapozottságával, sem Greguss esztétikai rendszerességével, nem Brassai tudásának univerzálításával: viszont valamennyit felülmulja képességeinek és a rendelkezésére álló erőknél összhangzatossága s a kifejezés művészi formája által. Kritikai működése látszólag a XIX. évszáz 50—80-as éveire esik s neve elválhatlan e kor irodalmának fejlődésétől. E megállapítás azonban Gyulai értékelésének csak egyik, mondhatni, a történeti része. Az ő munkássága ennél jóval magasabb becsü, mert végérvényesen törvénybeiktatta a jövő számára a kritika módszerét, eszményét és formáit.

Nem részletezem az irodalom története szempontjából megállapított érdemeit. Paul Albert, a Collège de France nagyhirű tanára, valahányszor előadásában Molière-hez ért, mindig kénytelen volt megvallani, hogy aki Molière-ről újat akar mondani, az nagyon kétséges vállalkozásra szánja el magát, mert ő róla már mindent elmondottak. Előadó is — sokszorosan érezvén erői gyengeségét — ilyenforma helyzetben van s jóformán csupán ismételni kénytelen azt, amit hívatottak Gyulai-ról elmondottak már.

¹ Felolvasta a szerző az EME. bölcsészet-, nyelv- és történettudományi szakosztályának 1926. március 4-iki ülésén.

Imhol főbb vonásaiban :

1854-ben megállapította *Petőfi* értékét s úgy megrajzolta írói arcképét, hogy azon alig kellett azóta csak egy vonást is igazítani ; szétkergette az irodalmi anarchiát előidéző petőfieskedők élősdi alakjait, kik — hasonlóan macedoniai Sándor vezéreikhez : a király halála után felosztották egymás közt a birodalmat, hogy aztán semmivé tehessék. 1855-ben *Toldy* és *Greguss*, sőt *Erdélyi* ellenében is megvédi és érvényre emeli a népies irányt, s *Arany* költészetének abszolút szépség-becsét, — megállapítván, hogy „a népies eszme nem naivságot, vagy épen póriasságot, hanem az esztétikai műelvek teljesezését s a nemzeti irodalmak egészséges és egyedül természetes fejlődését jelenti.“ 66 esztendeje, hogy ennek a Múzeum-Egyletnek kebelében először emelt szót néphagyományaink ügyében s ezzel ösztönözje lett *Krizá*-nak a *Vadrózsák* kiadására. — 1872-ben a karácsonyi misztériumokról és vízkereszti játékokról írván, *Toldy*-nak kissé délibábos rekonstrukciójával szemben megállapítja, hogy magyar misztérium-drámáról és nagyobb szabású népmisztériumról a magyar kereszténység első századaiban szó sem lehet. Az újabb kutatások is megerősítették, hogy amiket e nemben bírnak, csupán csirái a magyar színjátszásnak. — *Gyulai* ajándékozta meg irodalmunkat egyik legszebb drágakövével, *Katona* Bánkjával ; ő írta meg a legművészibb költői élet- és irodalomtörténeti korrajzot, ő mutatott klasszikus példát a *kritikai* kiadásra *Vörösmarty* minden munkáinak közrebocsátásával. Ő világított rá először *Kazinczy* pályájának egyetemes jelentőségére, ugyancsak ő fejtegette *Széchenyi* írói nagyságát. Feledésbe merült írók veszni indult műveit értékelte s állította bele a fejlődés folytonosságába ; ő állapította meg lélektani elemzés alapján a *Fánni hagyományai* szerzőségét. Az akadémiai szónoklatot *Kölcsey* és *Eötvös* után *Gyulai* fejlesztette abszolút művészi színvonalra, szinte megfellebbezhetetlenül kijelölván bennök *Toldy*, *Eötvös*, *Krizsa*, *Szigligeti*, *Kemény* és *Arany* helyét irodalmunkban. Ő foglalkozott először behatóan a magyar népszínmű kérdésével s ennek kapcsán örömmel gondolt már az 50-es években az önálló magyar operett lehetőségeire.

Isméltlem, mindez *Gyulai* működésének csak egyik fele. Lehetünk-e hálás rá gondolás nélkül iránta, ki ily javakkal gazdagított meg bennünket ? S ki, míg egyfelől irodalmunk büszke

várának tartó-oszlopaít építé, másfelől az oda betörni szándékozókát verte szét kemény öklével. S e kettős munkában sohasem lankadt, a vett vágásokat föl sem vette, mert erős szenvedély fűtötte: a *nyegleség gyűlölete*. A nagy hitvallók fanatikus hitével hirdette: „én mint kritikus elsősorban költészetünk komolysága és őszintesége mellett küzdök s hajlandó vagyok azt mondani lírikusainknak: legyetek világfájdalmasak, homlokotokon büszkeséggel, ajkatokon gúnnyal, szívetekben boldogtalansággal; esetek kétségbe, ha nem tudtok lelkesülni, gyűlöljétek, ha nem szerethettek, de igazán és egész lelketekből, csak az *Istenért ne affektáljátok azt, amit nem éreztek*.” Tudta és érezte, hogy a világirodalom minden igazán elsőrendű remekének értékét egy bizonyos belső véráldozat adja meg. A pose-nak, álságnak, csináltságnak, a tehetségtelenség bombasztos erőlködésének üldözése centrális problémája, állandó vezérlő motívuma negyven évre terjedő kritikusi pályájának. Népszerűtlenségének is ez volt forrása. A legnagyobbakat, — *Jókai-t* s *Kossuth-ot* — sem kímélte, mert közéleti pályájukon ilyesmit látott. „A léha költészet és léha politika, a hóbortos eszmék és rossz ízlés között — írja 1869-ben — sokkal több kapcsolat van, mint egyelőre gondolnók”. S nem riad vissza attól sem, hogy némelyeket (Jókait) bírálván, a politikai pártszenvédély vagy irodalmi cselszövény gyanújába keverik. Nem kerüli a gúnyt sem; bőven él vele, mert *Horatius*-szal vallja, hogy vannak oly dolgok, melyekről lehetetlen szatirát nem írnia. A legnépszerűbbek egyikéről (*Tóth Kálmán*-ról, kivel e miatt párbajt vívni volt kénytelen) habozás nélkül kimondja, hogy ahelyett, hogy költő akarna lenni, színész lett. *Gyulai* sohasem tudott szót emelni a csinált költészet érdekében, mert tudta, hogy a valódi lelkesülés a szívből foly és az életből táplálkozik. „A magyar kritikusok között talán én vagyok az — írja nagyhírű *Szemlé*-jében, — ki leginkább követeli a költőtől, hogy élményeiből írjon, azaz abból, amit átérezett, átélt, magán és másokon tapasztalt, vagy átható tanulmány által közvetített.” A lelkesülés azonban magában még nem költészet, ehhez még teremtő fantázia is kívántatik. „E nélkül — így szól — legyen szabad a kritikusnak is kétkednie a költő csalóganyságában; az ily költő csak oly virágokkal kedveskedhetik, melyeket magyarázat kíséretében kell szagolni, s olyfajta lelkesedést lehel, melyet gyógyszertárban árulnak. Minő véleménnyel lehetünk oly költő

érzéseinek igazságáról s teremtő erejének lélekből fakadó mi-voltáról, ki egy elégiájában elmondja, hogy lelke fájdalmak közt fogamzott, anyja tejéből kínokat szívott, könnyben fűrösz-tötték, dajkája egy ifjúságában elcsábított öreg leány volt, ki átkos dalokat énekelt, a legelső virág, melyet szagolt, sírvirág volt, a legelső madár, melyet látott, halálmadár volt; midőn járni tanult, először is temetésre ment, az első nagy ház, melybe lépett: az örültek háza volt". — Avagy az ilyen vers szerzőjéről:

*Te mondád: mély tenger a szerelem,
És én e tengert, a kéj-tengerét
Megiszom mind egy cseppig kebleden.*

„A szenvedély kifejezése-é ez az undorító zabálás?” — kiált fel megbőtránkozva. „Meginni egy tengert, mint az egy-szeri ember, ki sziklákat evett? Mégis, hátha az történnék a költővel, mi a tengeren szokott?” — Csak kuriozumból említem e példákat, de nagyon jellemzők is egyszersmind *Gyulai-ra*, ki saját vallomása szerint fizikai fájdalmat és undort érzett az izléstelenség miatt. Gyakorta felsóhajtott: oh izlés és széptan és szabály! S hány-szor megvádolták őt dogmatikussággal, elavult esztétikai szabályoknak unalomig való emlegetésével, vaskala-possággal és korlátoltsággal, mely nem veszi tekintetbe a költői alkotás lehetőségeinek korlátlanságát, a geniálitás való — s legtöbbször képzelt — jogát. E pontnál ő sem zárkozik el az elől, — pedig vajmi ritkán tette! — hogy tekintélyre ne hivatkozzék. *Macaulay-t* hívja tanuul arra nézve, mit kell értenünk szabá-lyosságon a költészetben. „Ha ez alatt oly szabályok megtar-tását értjük — idézi, — melynek alapja az igazság és az em-beri természet örök elvei: akkor a szabályosság csak más neme a remekségnek.” — Az való, hogy a művészetek orszá-gában ma sem áll rendelkezésünkre valamely abszolút mérték, — s ilyen nem is lesz soha! — mellyel valamely mű értékes, vagy kevésbé értékes voltát mérhetnők. „De azért mégis vannak örök szabályok s a lángész kisebb vagy nagyobb ereje — vonja le *Gyulai* a tételt — abban mutatkozik, hogy ez örök szabályo-kat fölfedezi s azokat több-kevesebb tisztasággal, hűséggel érzékíti.” S valóban. Mióta az első műrecek előállottak, év-ezredek teltek el s minden megváltozott, ami e világon csak változásra képes: vallások, nyelvek, birodalmak dőltek romba, felforgatott a nagy századok érkeze mindent, — de a termé-szet nagy vonalai, az emberi szív s azon művészet, mely az

ember szívét és a természet vonalait tükrözi — örök-változatlan. A Homérosz-ok látták elkorhadni egyik kritikai törvénykönyvet a másik után: maguk azonban — úgymond Macaulay — halhatatlanok az igazság halhatatlanságával. S mily tömören fogalmazza meg ezek után Gyulai, hogy „az a legnagyobb lángész, ki e szabályokból legtöbbet s legmélyebben merít s a legcsekélyebb tehetség, ki e szabályokat legkevésbé érti.” Kétségtelen, hogy még valamire van szüksége a költőnek ezen felül is. Vajjon a forma azon bevégeztségét, kerekességét, a ritmus és nyelv ama hatalmát és kellemét, miket nagy költőkben annyira bámulunk, nem bizonyos tanulmány adja-e meg? A szobrász, festő, zenész, építész hosszú éveken át tanulmányozza művészete technikai elemeit, s csupán a költészetben, mely az ember és hazafi legdrágább kincse, volna elegendő némi naturálistaság? Ezért ne szidalmazza senki — halljuk Gyulai figyelmeztető szavát — a valódi költői tanulmányt, mert a művészetet szidalmazza és a kontárságot védi. Csoda-e, ha hangja ilyenkor kíméletlen s a polémia legkeményebb fegyvereivel harcol. Ő önérettel vallotta, hogy neki az irodalomban határozott rokon- és ellenszenvei voltak, melyeket mindannyiszor kimutatott, valahányszor szükségét látta; s miattuk sohasem pirult, mert ügyet képviseltek, melyhez rendületlenül ragaszkodnia a becsület és meggyőződés kényszere parancsolta. Mintha hallanók e szózatot: *a genie nem azért jött e világra, hogy eltörölje, hanem hogy betöltse a törvényeket.* Ezért bámulja Petőfi-ben és Arany-ban az öntudatosan alkotó nagy, utólérhetetlen művészt. A Petőfi—Arany—Kemény irányának tisztelete ez okon lesz ő nála dogmává.

Eszményein csüngve és ingadozás nélkül követve cél gondolatait, őrzi a művészet és irodalom méltóságát s bélyegezi meg a kontárokat, mert ezeket leszorítván, amannak diadalát véli biztosítottnak. Mint Lessing, aki Hamburgische Dramaturgie-jával a francia klasszikus dráma ellenében a német dráma fejlődésének útját nyitotta meg. Kora kritikusaik is több ízben szemükre lobbantotta elvtelenségüket. Mert náluk ez volt a lényeg. Elv nélkül pedig csak tengődés lehetséges és megállás; s a megállás egyenlő a sülyedéssel. Három ízben tért ki tüzetesen e kérdésre s Jósiká-val és Szász Károly-lyal ellentétben ragyogó dialektikával támadja az elvtelen kritikázást, az írók símogatását, kik gyermekjátékot űzven a művészetekből, tűrjék el, ha velük

is gyermekmódra kell eljárni s nem tekintheti elnézést érdemlő kísérletezőnek azt, ki egész kötetten lép a nyilvánosság elé. Oktalan fecsegésnek minősíti az olyan kritikát, mely inkább szeret a tárgy körül, mint magáról a tárgyról értekezni. Az Akadémia támadóinak gúnyosan mondja oda, hogy az Akadémia utóvégre is nem poétaköltő és dicsőítő intézmény. — Valóban, principiumai követésében Gyulai párját ritkítja. Elveihez való kitartó ragaszkodása: unikum. Innen van, hogy gyakran ismétlésekbe esni látszik. De ilyenkor is legfeljebb önmagát plágiálja. Emlékezete oly éles, hogy hosszú évek múltán is csaknem szóról-szóra ugyanazt mondja valamely megisméltető vagy rokon kérdésben. Szemére is vetették maradiságát. Pedig, ha csak futólag nézünk is végig a költői műfajoknak Gyulai által követelt műszabályain, el kell ismernünk valóban nem közönséges látását. E tekintetben az erdélyi származású Gyulai a dunántúli Deák-hoz hasonlít, — kihez egyébként is a lélekrokonság tudatalatti, de annál erősebb megérezése fűzte, — Deák-hoz, kit a nélkül, hogy filozófusnak nevezhettek volna, mégis a „haza bölcse” névvel tisztelték meg. Mert okszerűen gondolkozó, mindent megfontoló, a tényeket alaposan ismerő, a szeg fejére ütő volt, kit belső saját világosság, önzetlenség és magas eszmény vezérelt. Nagy elméleti tanulmányokat Gyulai sem végzett s bár csaknem két évet töltött francia és német kultúrkörnyezetben — a maga erős szemét befolyásoltatni semmivel sem engedte. Mindazt, amit esztétikusaink — régiek és modernek — számos elméleti műnek olvasása után egyeztető módszerükkel értek el, — azt Gyulai sokkal pregnánsabban kifejezve kitermelte önmagából. Mert a világirodalomnak közönségesen elismert, — bár nem nagyszámu — alkotásai termékenyítették: a Biblia, Homerosz, a görög tragikusok, Dante, Shakspere, Milton. Molière, a francia klasszikus dráma, Goethe, Schiller, Puskin — — — azt hiszem, aligha szaporíthatnám e nevek számát; Macaulay, Planche, Schmidt, e három az elmélet terén. Nem kérkedett univerzális olvasottsággal még az irodalom terén sem, nem kalandozott be nagy és széles mezőket, de amit önön-száma kijelölt, azt áztán alaposan ismerte. A líra, a regény és a dráma voltak kedvencei; főleg az utóbbi; dramaturgiai dolgozatainak két hatalmas kötete s Katonáról és Bánkjáról írott klasszikus mélységű könyve eléggé tanuskodnak erről. E nemű dolgozatainak száma százon jóval felül van. Senki sem fej-

tegette nálunk a felfogás és elgondolás nagyobb eredetiségével a tragikum lényegét, mint ő; főként Bánk-bánnal kapcsolatban s máskor is *Shakspeare*-ről, a görög és francia tragikusokról szólóban. A tragédia, nézete szerint, nemcsak a költészet legmagasb kifejlésének virága, hanem egyszersmind a legvirágzóbb nemzeti élet adománya. S valóban, nagy tragikusok csak ott állhatnak elő, hol egy nagyra hívatott nemzet ereje kezd kibontakozni, hol egy süllyedő korszak romjain diadallal emelkedik az új s megtermékenyíti a szellemeket. S a Nemzeti Színház és drámairodalmunk állapotainak szemléje végén örömmel néz előre, mert nincs okunk magunknak sem a reménytelenségre; de ide nehéz küzdelem vezet: az önismeret fáradalma, az elégtelenség fájdalma s a lelkesülés törekvése. A napi szenvedélyek hajszolása, a közönség hiúságának, szeszélyeinek, korlátoltságának, erkölcstelen hajlamainak legyezgetése, szemfényvesztés, bohóckodás, cirkuszrendezés — nem dráma. *Heine*-val szólva — *Gyulai* is idézi —: a jelmezek, a testszín trikó-költészet, konvencionális grimász, affektált műcigányság, szalon-betyárkodás; továbbá oly világ, melyben nem az Isten, hanem a sugó lehelletét érezzük, színlalázó hazug nagyzsolások, kendőzött ártatlanság a bűn karjaiban — és a többi: nem egyebek művészet örve alatt becsempészett szemérmetlen merényleteknél a költészet ellen. S mindez csupán a színház kedvéért. Drámairodalmunknak egy egyébként nem utolsó alkotásáról — *Jókai* Dózsa Györgyéről szólóban írja, hogy a külső és belső összhangja, az eszmével összeforrott forma, minden eszköz, melyeket a színpad természete nyújt, vagy parancsol a szellem jó szolgálatában és a szellemhez irányozva: ez az, amit drámai hatásnak nevezünk, amit elérni minden irodalomban kevésnek sikerült, de ahová törekedni mindenütt érdem, s nálunk kétszerte. A forma és tartalom együtthatásának elve — melyet *Fechner* annyi szellemmel formulázott a *Prinzip der esthetischen Hilfe* neve alatt — *Gyulai*-nak mindenkitől függetlenül megalkotott egyik sarkalatos törvénye. — De hol van — írja ismét másutt a drámáról — a tragikus hős, ki lebilincselje részvétünket nagy és megdöbbentő tulajdonai által? Hol az összeütközés, mely a nagyrahívatott, a közönségestől messze elűtő *egyénnek a megsértett egyetemessel* (— hogy *Beöthy* terminológiájával éljek —) szemben való titáni küzdelmét ábrázolná? S hol a tragikai katasztrófa, hogy könnyezzünk sorsán,

mert megérdemelte részvétünket, vagy megnyugodjunk bukásán, mert kitámadásáért méltán zuhant? Vagy hol a lélektani indokolás; midőn parányi szikrából, könnyelmű játékból, vagy az erény tévedéseiből szakadnak a hősré — azért mert ember és semmi más — aránytalanul nagy Végzetek? Hol vannak azok a félelmetes alakok, kik szinte végzetszerűen predesztinálva vannak ily tragikus katasztrófára, melyet a külső körülményeknek ezer szála fon egybe, támogat és siettet; vagy a komplikált jellemelemekből álló emberjellemek, melyekben a tényezők együttes és egymásrahatása oly nagy és elháríthatatlan, hogy a katasztrófa elementáris kitörése csupán idő kérdése? S van-e oly mű, mely ezt a forma lehető tökélyével tudná kifejezni? Ily elgondolás mellett nem lehet feltűnő, ha *Gyulai*-t a mű apró szépségei; sikerült mozzanatai sohasem kárpótolják az *egésznek* elhibázottságáért s ha eszményét *Shakspeare*-ben, a görög klasszikusokban, a mieink közül *Arany*-ban, kit a ballada-Shakesperejének nevez és *Kemény*-ben találja meg, kiről kimondá ama rövidségében is remek meghatározást, hogy regényíró létére tragikusabb valamennyi drámaíróknál.

Nem részletezhetem dramaturgiáját teljes egészében; ez maga külön tanulmány lehetne. Úgy a színész előadásában — melyre igen nagy figyelmet fordított, — valamint az előadásra választott darabokban is *ízlést* követel. Meglátja azt, hogy igen sok darab hírét csupán jeles művészek előadásának köszönheti; ízléstelennek tartja a színészeknek felvonások után a közönség előtt való hajlongását, mert ez zavarja az összhatást s különösen halálozási jelenet után — ép úgy mint *Jászai Mari* — megengedhetetlennek tartja. — Keményen kikél a bécsi ízlés- és erkölcstelen lokal-bohózatok ellen, melyek megutáltatták velünk a bohózatnak még fogalmát is és az ellen, hogy színházaink a francia termékek selejteseibbeivel vendéglik a magyart. Az újabb francia drámairodalom termeléséről már ő megállapította, hogy legtöbbször több a mesterkedés, mint a költészet, s lassankint ép abban kezd romlani, amiben a franciák eddig minden nemzetet felülmultak: a forma szabadságában és a technika virtuozitásában. *Scribe*-t kora legjelesebbjének tartja, *Sardou*-t néha *Kotzebue*-val egy színvonalra süllyedve látja, mert — így szól — mindkettő erkölcsi irányt hajhász erkölcstelen érzülettel. A 60—80-as évek magyar drámairodalmában az egy *Szigligeti*-t tekinti kibékítő jelenségnek. *Csiky*-ről szólván — bár kiváló-

ságait őszintén elismeri, — mindjárt a kezdő sorokban nyilvánvalóvá lesz róla alkotott véleménye : semmi sem mutatja inkább drámai költészetünk meddőségét, mint az, hogy *Csiky* színművei szokatlan figyelemben részesülnek. *Bartók Lajos* Legszebbjéről írván, azzal végzi, hogyha vígjátékiró akar lenni, egy kissé el kell szoknia attól, amit Bolond Istók c. élclapjában igen megszokott : hogy az írónak minden szabad ; mert ránézve a sajtótörvényen kívül vannak még fensőbb törvények is : a *lélektan* és *jóízlés* törvényei. *Dóczy Vegyes Párok-járól* értekezvén, 40 évvel előbb vallott elve szószerint ismétlődik : teljesen új tárgy nem igen van a költészet birodalmában, e szempontból *Shakspeare* és *Molieré* is igen porul járnának ; a fődolog az, hogy a költő tudja újjászülni a régi tárgyat, tudjon új érdeket adni az örök és ezer változatban folyvást ismétlődő örök-emberinek. S úgy találja, hogy *Dóczy*-nál ez nincs meg s az ékitmények többet érnek, mint maga 'a darab ; vagyis — mondja — a librettó vajmi keveset ér, de a *szóra-tétel* figyelmet érdemelhet.

Itt aztán meg is állt. 1889 után több drámabírálata nem jelent meg. Más műfajokhoz tartozók közül is csak *Jókai* regényei maradtak meg továbbra is boncoló asztalán ; a fiatalabbak közül *Vajda*, *Reviczky*, *Tolnai*, *Kozma Andor*, *Ignotus*, *Herczeg* és *Mikszáth* kerültek pennájára ; egyszer-egyszer, egy-egy alkotással kapcsolatban. Az 1900-as évek elején — élete pályája estéjén — azonban még fel-fellobban a régi *Gyulai* ereje, de csak azért, mert *Petőfi*-ről volt szó, meg a helyesírásról. Mint a a vén *Toldi Miklósnak*, ki még egyszer megmutatta karjai acél izmait — mert az ország becsülete forgott kockán. — Polémiája elnémult. Az említett fiatalokról — kik azóta már szintén öregek, vagy nagyon csendesek lettek — végérvényes ítéletet nem mondott, de nagyjában és egészében az azóta lepergett 30—40 esztendő távola igazolá az ezekről mondottakat is. Általában azért a 80-as évek közepétől lezártnak tekinthetjük *Gyulai* kritikai működését. Vagy az volt meggyőződése, hogy bevégezte hivatását — s ő meggyőződése ellenében soha egy szót sem írt (— „senkinek nem tanácsolom, hogy szobámba lépjen oly cikk megvásárlása végett, mely nem folyhat meggyőződésemből“ —), vagy nem érzett lelki közösséget a 80-as évek végén fellépő ultramodernséggel. Hogy nem értette volna, vagy csupán színvonal-sülyedést talált volna bennök, teljességgel nem állítható. Legfeljebb nem akarta érteni. S *Gyulai* meggyőződéses jellem-

szilárdsága ép ezen fordul meg. Mert — ha csak kissé is utánagondolunk dolgainknak : a mi objektivitásunknak (— mondhatnám : izlésbeli jellemtelenségünknek —) is épen az a mindent megérteni-akarás, a hideget-meleget egyszerre fűjni, se ide se oda nem tartozni szándékolásunk az oka. Egyik irány felől sincs mély hitünk. „Majdnem egyenlő gyönyörrel olvassuk nézeteink megtámadását, mint védelmezését — *Kemény Zsigmond* e szavaival lényeg szerint egyezik *Gyulai* meggyőződése — s majdnem egyenlő érveket tudunk felhozni magunk mellett, mint ellen“. Ilyet ő nem ismert. S nem hinném, hogy a jellemtelenség hiányát *Gyulai*-ban megróvandónak, meglétét pedig magunkban fölöttébb dicsérendőnek minősítenők. Hogy ő nem szól *Ibsen*-ről, *Tolsztoj*-ról, *Zolá*-ról? Miért keresnök azt : mi nincs meg nála, mikor azzal sem tudunk betelni, amit tele marokkal szórt lelke-szíve gazdag kincstárából?! Az való, hogy bizonyos nemes konzervativizmus finom patináját vontá minden írására s ez jellemezte egész felfogását. Ámde egész elméleti irodalmunkban hol találjuk párját a költői-fantázia souverain szabadsága oly liberális védelmének, mint aminőt olvashatunk *Shakspeare* Szt. Iván-éji álmá-ról írt három tanulmányában : Ha boncolni kezdi az ember e szeszélyes, játszi s mégis mély értelmű álmoképet, ez odalehelt tündéri látomást : úgy jár, mint a gyermek a pillangóval, letörölte minden fényporát s csak roncsolt szárnyakat szorít kezébe. Az eszményítésnek egészen *Arany* szellemében fogalmazott gyönyörű ditirambját találjuk *Gyulainál* : Égessétek meg *Homert*, *Virgilt*, *Dantét*, *Miltont* és *Goethét*, vigyétek borstakarónak *Swift* szatiráit, szakítsátok ki *Shakspeare*-ből mindazt, hol szellem, vagy tündér jelen meg ; törjétek össze a népköltészet legdrágább kincseit, tépjétek le a legnagyobb képirok műveit s bámuljátok a fotográf dolgait — a reális izlés e remekeit. Nektek nem a költői, a művészi valóság kell, hanem a materiális, melyet kézzel lehet tapintani ; nektek minden képtelenség, mit együgyű józanságtokban fel nem foghattok s ítélni akartok a legnagyobb költők műveiről s még az esztétika ábécéjét sem értitek, mert íme összehavarjátok a művészet valóságát a mindennapi élet valóságával.

Az irodalmi haladást és fejlődést is egészen modern értelmezésben fogja fel, midőn a XIX. évszáz második felének forrongó politikai, társadalmi és irodalmi mozgalmait, mint az *idők*

jelét tekinti, „melyet — írja 1880-ban — sem tagadni, sem hibáztatni nem akarunk s épen nem kívánjuk megszorítani azt a költői szabadságot, melyet a génusz sikere kivívott s a gyakorlat folytonossága megszentelt.“ Határozottan állítja, hogy az ifjú költőben inkább a jövőt, mint a jelenet kell megbecsülnünk, inkább a szellemnek hódolunk, mint a szellem szüleményeinek; nem a múlthoz kell mérni a teendőinket, hanem a jelen és jövő követelményeihez, — írja másutt. (1884.) Azt is jól tudja, hogy az abszolút tökély a művészetben is csak eszmény marad, mint az erkölcsi világban; csak *emberi* tökélyről lehet szó s ez nem egyéb, mint a jó tulajdonok nagyobb száma és ereje. Ő maga a leghatározottabban tiltakozik az ellen, hogy a költészet merőben erkölcsi prédikáció lenne. *Molière* Fösvényével kapcsolatban írja: ha a költészetben minden csak a *morál* volna, akkor tulajdonképen nincs is szükség költészetre. Azonban a morál ép úgy része (és csak annyiban része!) a művészetnek, mint a lélekbuvárlat, jellemrajz, cselekmény stb. Holmi frázisokkal nem a morált kell kibüszöbölteni a műalkotásokból, hanem a morálisták balga követeléseit. „Tulajdonképen *eszmének* kell győzedelmeskedni s hogy a személyek, kik erre befolyhatnak, erényes vagy nem erényes emberek legyenek-e, inkább csak a tárgytól függ s épen nem abszolút szükségesség, sőt a költészet *legjobb tárgyai közül sok épen meg sem tűrné*“. Az való, hogy *Gyulai*-nak makroszkópiái vizsgáló módszere volt, de aztán megvolt hozzá a mikroszkópiái látása is. Nyíltan vallja, hogy ami művészien szép, az mindig erkölcsös is. De lehet-e egyáltalában valaki költő a világ erkölcsi rendjének ismerete nélkül? — kérdi *Tompá*-ról írt tanulmányában. Ő azt is megengedhetőnek tartja, hogy a költő az általánostól eltérő, különleges erkölcsi irányt kövessen, de ez iránynak aztán szorosan egybe kell olvadnia a költői céllal s beillenie a művészi formákba. Egy valóban sikerült komikai jelenetnek sokat megbocsát, ha esztétikai gyönyörrel kapcsolatos, mégha *valamiben áthágná is az illedelmet*. A modernség egyik sarkelvét is megtaláljuk nála: az esztétika törvényei nem matematikai szabályok. Megrója azokat, akik úgy belemerültek a múltba (*Toldy, Greguss*), hogy nem tudják magukat feltalálni a jelenben s annyira rabjai bizonyos eszméknek, hogy vizsgálandni sem akarnak tovább, pedig *a fejlődő élet jelenségei ezt igénylik*. Ugyanazt vallotta — egyik *Jókai*-ról írt bírálatában, — mit legértéke-

sebb modernjeink : hogy elsősorban magyarok akarjunk lenni, mert csak így lehetünk igazán európaiak ; mi nekünk kell a nyugati kultúrát magunkévá tennünk — nehogy az nyelje el a miénket. Azon művészetek — így hangzik tanítása, — melyeknek közlönye a nyelv, sohasem válhatnak kozmopolita természetűekké, még akkor sem, ha minden nemzeti tartalmukat elvesztették ; a költészetben a nyelv fele a gondolatnak, néha maga a gondolat, mert a nyelv vérükké válva táplálja fantáziánkat. 1891-ben a budapesti német színház engedélyének megvonása alkalmával azt írja, hogy „valakit anyanyelve szabad használatában sem államnak, sem hatóságnak nincs joga akadályozni. Ez — úgymond — nem a rokon- vagy ellenszenv kérdése, hanem a jogé”. Nem minden idők számára szóló elvet mond-e ki és valósít meg Gyulai, mikor a nagyok egyik legnagyobbjáról — Kossuth-ról — emlékezvén, ezt a tételt állítja fel : a sajtó és történelem sohasem mondhat le a kritika jogáról bárki ellenében. Említsem-e a költő-nőkről írt ragyogó esszajéből e sort : a nő, ha közpályára lépett, lemondott minden nemét illető előjogáról ? — — — A haladó szabadelvűségtől való merev elzárkózottságnak kell-e mindezeket minősíteni ? Ezek nem elavult vagy modern szempontok, hanem az értékelésnek *conditio sine qua non*-jai. Nem akarok Gyulai-nak több értéket tulajdonítani, mint amennyit valóban nyújt is, csupán azt teszem ezekhez még, hogy, aki a maga korában hívatását lélek szerint betöltötte : az minden idők számára élt és munkálkodott. Valóban, nemcsak egész nemzedékeket nevelt, hanem legértékesebb modernjeink is őhöz térnék vissza s Ambrus Zoltán, Babits, Schöpflin nem egy tanulmányán vehetjük észre a vonást, melyet Gyulai szellemkeze vont, s találjuk meg bennük Gyulai eszme-csiráinak bővebb kifejtését.

Legnemesebb példája a lelkiismeretességnek és igazságkeresésnek ; fejtegetései még akkor is becsesek, ha a dolog érdemére nézve nincs teljesen igaza, avagy tollát a személyes ellenszenv ihlette. Elfogultságban s egyoldalúságban meg sem közelíti korunk szubjektív, impresszionista, vagy lírai jelzőkkel büszkélkedő s a hozzá nem értők s a félműveltek tetszésével argumentáló, magát modernné kinevező, a terror szellemétől sem mentes — kritikai írásművészetet. Azonban nála nem a személy a fontos, hanem az elv, az eszme, az erkölcsi alap, melyet amaz képvisel. Lényegében a hibát gyűlöli, nem az embert.

Puritánsága nem a lángész megnyilatkozásától idegenkedik, — de a *hamis próféták* álarcát tépi le. Méltán foglalhatna helyet *Carlyle* ama hősei sorában, kik sohasem hajtották meg zászlójukat a hazugság előtt s egyike lehetne azoknak, kiket *Mereskowsky* örök utitársainknak nevez.

Legalább nekünk magyaroknak.

Mert ő irodalmunknak eszmévé finomult, élő lelkiismerete.

Oh áldott, ezerszer áldott legyen emlékezetel

Dr. Császár Károly.